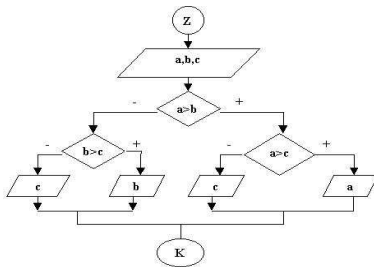

10 Formalizace a důkazy pro algoritmy

Je faktem, že situace, kdy programátorem zapsaný kód ve skutečnosti počítá něco trochu jiného, než si autor představuje, je snad nejčastější programátorskou chybou – o to zákeřnější, že ji žádný „chytrý“ překladač nemůže odhalit.

Proto již na počátku studia informatiky je žádoucí klást důraz na **správné chápání** zápisu algoritmů i na **přesné důkazy** jejich vlastností a správnosti.

Stručný přehled lekce

- * Jednoduchá formalizace pojmu algoritmus.
- * Jak dokazovat vlastnosti a správnost algoritmů.
- * Indukce při dokazování algoritmů. Rekurzivní algoritmy.

10.1 Formální popis algoritmu

Před samotným závěrem kurzu si položíme otázku, co je vlastně algoritmus?

Poznámka: Za definici algoritmu je obecně přijímána tzv. *Church–Turingova teze* tvrdící, že všechny algoritmy lze „simulovat“ na Turingově stroji. Jedná se sice o přesnou, ale značně nepraktickou definici.

Mimo Turingova stroje existují i jiné *matematické modely výpočtů*, jako třeba stroj RAM, který je abstrakcí skutečného strojového kódu, nebo neprocedurální modely. □

Konvence 10.1. Zjednodušeně zde *algoritmem* rozumíme konečnou posloupnost elementárních výpočetních *kroků*, ve které každý další krok *vhodně* využívá (neboli závisí na) vstupní údaje či hodnoty vypočtené v předchozích krocích. Tuto závislost přitom pojímáme zcela obecně nejen na operandy, ale i na vykonávané instrukce v krocích.

Pro zápis algoritmu a jeho zpřehlednění a zkrácení využíváme *řídící konstrukce* – podmíněná větvení a cykly. □

Vidíte, jak blízké si jsou konstruktivní matematické důkazy a algoritmy v našem pojetí? Jedná se nakonec o jeden ze záměrů našeho přístupu. . .

Ukázka algoritmického zápisu

Příklad 10.2. *Zápis algoritmu pro výpočet průměru daného pole $a[]$ s n prvky.*

- Inicializujeme $sum \leftarrow 0$;
- postupně pro $i=0,1,2,\dots,n-1$ provedeme
  - * $sum \leftarrow sum+a[i]$;
- vypíšeme podíl (sum/n) . □

□

Ve „vyšší úrovni“ formálnosti se totéž dá zapsat jako:

Algoritmus 10.3. Průměr z daného pole $a[]$ s n prvky.

```
input pole a[] délky n;  
sum  $\leftarrow$  0;  
foreach i  $\leftarrow$  0,1,2,...,n-1 do  
    sum  $\leftarrow$  sum+a[i];  
done  
res  $\leftarrow$  sum/n;  
output res;
```

Symbolický zápis algoritmů

Značení. Pro potřeby symbolického formálního zápisu algoritmů v předmětu FI: IB000 si zavedeme následující pravidla:

- *Proměnné* nebudeme deklarovat ani typovat, pole odlišíme závorkami `p[]`.
- *Přiřazení* hodnoty zapisujeme `a ← b`, případně `a := b`, ale nikdy **ne** `a=b`.
- Jako elem. operace je možné použít jakékoliv *aritmetické výrazy* v běžném matematickém zápise. Rozsahem a přesností čísel se zde nezabýváme. □
- Podmíněné *větvění* uvedeme klíčovými slovy `if ... then ... else ... fi`, kde `else` větev lze vynechat (a někdy, na jednom řádku, i `fi`).
- Pevný *cyklus* uvedeme klíčovými slovy `foreach ... do ... done`, kde část za `foreach` musí obsahovat *předem danou* množinu hodnot pro přiřazování do řídicí proměnné.
- *Podmíněný cyklus* uvedeme klíčovými slovy `while ... do ... done`. Zde se může za `while` vyskytovat jakákoliv logická podmínka. □
- V zápise používáme jasné *odsazování* (zleva) podle úrovně zanoření řídicích struktur (což jsou `if`, `foreach`, `while`).
- Pokud je to dostatečně jasné, elementární operace nebo podmínky můžeme i ve formálním zápise *popsat běžným jazykem*.

Co počítá následující algoritmus?

Příklad 10.4. Je dán následující symbolicky zapsaný algoritmus. Co je jeho výstupem v závislosti na vstupech a, b ?

Algoritmus 10.5.

```
input a, b;  
res ← 7;  
foreach i ← 1, 2, ..., b-1, b do  
    res ← res + a + 2·b + 8;  
done  
output res; □
```

Vypočítáme hodnoty výsledku res v počátečních iteracích cyklu:

$$0: \quad res = 7,$$

$$1: \quad res = 7 + a + 2b + 8,$$

$$2: \quad res = 7 + (a + 2b + 8) + (a + 2b + 8), \dots \square$$

Co dále? Výčet hodnot naznačuje pravidelnost a závěr, že obecný výsledek po b iteracích cyklu bude mít hodnotu

$$res = 7 + b(a + 2b + 8) = ab + 2b^2 + 8b + 7. \quad \square$$

10.2 O „správnosti“ a dokazování programů

Jak se máme přesvědčit, že je daný program počítá „správně“? □

- Co třeba ladění programů? □
Jelikož počet možných vstupních hodnot je (v principu) neohraničený, **nelze otestovat** všechna možná vstupní data. □
- Situace je zvláště komplikovaná v případě paralelních, randomizovaných, interaktivních a nekončících programů (operační systémy, systémy řízení provozu apod.). Takové systémy mají **nedeterministické chování** a opakované experimenty vedou k různým výsledkům.
Nelze je tudíž ani rozumně ladit... □
- V některých případech je však třeba mít **naprostou jistotu**, že program funguje tak jak má, případně že splňuje základní bezpečnostní požadavky. □
  - * Pro „malé“ algoritmy je možné podat přesný matematický důkaz. □
  - * Narůstající složitosti programových systémů si pak vynucují vývoj jiných „spolehlivých“ formálních **verifikačních metod**. □

Mimoходом, co to vlastně znamená „počítat správně“?

Ukázka formálního důkazu algoritmu

Příklad 10.6. Je dán následující symbolicky zapsaný algoritmus. Dokažte, že jeho výsledkem je „výměna“ vstupních hodnot a, b .

Algoritmus 10.7.

```
input a, b;  
a ← a+b;  
b ← a-b;  
a ← a-b;  
output a, b; □
```

Pro správný formální důkaz si musíme nejprve uvědomit, že je třeba symbolicky odlišit od sebe proměnné a, b od jejich daných **vstupních hodnot**, třeba h_a, h_b .
Nyní v krocích algoritmu počítáme hodnoty proměnných:

$$* a = h_a, b = h_b,$$

$$* a \leftarrow a + b = h_a + h_b, \quad b = h_b, \quad \square$$

$$* a = h_a + h_b, \quad b \leftarrow a - b = h_a + h_b - h_b = \underline{h_a}, \quad \square$$

$$* a \leftarrow a - b = h_a + h_b - h_a = \underline{h_b}, \quad b = h_a,$$

Tímto jsme s důkazem hotovi. □

10.3 Jednoduché indukční dokazování

Pro dokazování algoritmů se jeví nejvhodněji **matematická indukce**, která je „jako stvořená“ pro formální uchopení opakovaných sekvencí v algoritmech.

Příklad 10.8. *Dokažte, že násl. algoritmus navrátí výsledek $ab + 2b^2 + 8b + 7$.*

Algoritmus 10.9.

```
input a, b;  
res ← 7;  
foreach i ← 1, 2, ..., b-1, b do  
    res ← res + a + 2·b + 8;  
done  
output res; □
```

V první řadě si z důvodu formální přesnosti přeznačíme mez cyklu v algoritmu na `foreach i ← 1, 2, ..., c do ..` (kde $c = b$). Poté postupujeme přirozeně indukcí podle počtu c iterací (už nezávisle na vstupní hodnotě b); dokazujeme, že výsledek výpočtu algoritmu bude $res = ac + 2bc + 8c + 7$.

Algoritmus .

```
input a, b;  
res ← 7;  
foreach i ← 1, 2, ..., b-1, b do  
    res ← res + a + 2·b + 8;  
done  
output res; □
```

Pro $c = 0$ je výsledek správně $res = 0 + 7$.

Pokud dále předpokládáme platnost vztahu $res = ac + 2bc + 8c + 7$ po nějakých c iteracích cyklu `foreach`, tak následující iterace pro $i \leftarrow c + 1$ (jejíž průběh na samotné hodnotě i nezáleží) změní hodnotu na

$$\begin{aligned} res &\leftarrow res + a + 2b + 8 = ac + a + 2bc + 2b + 8c + 8 + 7 = \\ &= a(c + 1) + 2b(c + 1) + 8(c + 1) + 7. \end{aligned}$$

Důkaz indukci je tím hotov. □

Příklad 10.10. Zjistěte, kolik znaků 'x' v závislosti na celočíselné hodnotě n vstupního parametru n vypíše následující algoritmus.

Algoritmus 10.11.

```
foreach i ← 1, 2, 3, ..., n-1, n do
    foreach j ← 1, 2, 3, ..., i-1, i do
        vytiskni 'x';
    done
done □
```

Nejprve si uvědomíme, že druhý (vnořený) cyklus vždy vytiskne celkem i znaků 'x'. Proto iterací prvního cyklu (nejspíše) dostaneme postupně $1 + 2 + \dots + n$ znaků 'x' na výstupu, což již víme (Příklad 2.8), že je celkem $\frac{1}{2}n(n+1)$. □
Budeme tedy dokazovat následující tvrzení:

Věta. Pro každé n Algoritmus 10.11 vypíše právě $\frac{1}{2}n(n+1)$ znaků 'x'.

Algoritmus .

```
foreach  $i \leftarrow 1, 2, 3, \dots, n-1, n$  do
    foreach  $j \leftarrow 1, 2, 3, \dots, i-1, i$  do
        vytiskni 'x';
    done
done □
```

Věta. Pro každé n Algoritmus 10.11 vypíše právě $\frac{1}{2}n(n+1)$ znaků 'x'.

Důkaz: Postupujeme indukcí podle n . Báze pro $n = 0$ je zřejmá, neprovede se ani jedna iterace cyklu a tudíž bude vytištěno 0 znaků 'x', což je správně. □

Nechť tedy tvrzení platí pro jakékoliv n_0 a položme $n = n_0 + 1$. Prvních n_0 iterací vnějšího cyklu podle indukčního předpokladu vypíše (ve vnitřním cyklu) celkem $\frac{1}{2}n_0(n_0 + 1)$ znaků 'x'. Pak již následuje jen jedna poslední iterace vnějšího cyklu s $i \leftarrow n = n_0 + 1$ a v ní se vnitřní cyklus $j \leftarrow 1, 2, \dots, i = n$ iteruje celkem $n = n_0 + 1$ -krát. □ Celkem tedy bude vytištěn tento počet znaků 'x':

$$\frac{1}{2}n_0(n_0 + 1) + n_0 + 1 = \frac{1}{2}(n_0 + 1 + 1)(n_0 + 1) = \frac{1}{2}n(n + 1)$$

Důkaz indukčního kroku je hotov. □

10.4 Rekurzivní algoritmy

- * Rekurentní vztahy posloupností, stručně uvedené v Oddíle 3.4, mají svou přirozenou obdobu v **rekurzivně zapsaných algoritmech**. □
- * Zjednodušeně řečeno to jsou algoritmy, které se v průběhu výpočtu odvolávají na výsledky sebe sama pro jiné (menší) vstupní hodnoty. □
- * U takových algoritmů je zvláště důležité kontrolovat jejich správnost a také proveditelnost. □

Příklad 10.12. *Symbolický zápis jednoduchého rekurzivního algoritmu.*

```
Algoritmus . Rekurzivní funkce factorial(x)
if x < 1 then t ← 1;
else t ← x · factorial(x-1);
return t
```

Co je výsledkem výpočtu? □

Jednoduše řečeno, výsledkem je **faktoriál** vstupní přirozené hodnoty x , tj. hodnota $x! = x \cdot (x - 1) \cdot \dots \cdot 2 \cdot 1$. □

Fibonacciho čísla

Pro další příklad rekurze se vrátíme k Oddílu 3.4, kde byla zmíněna známá Fibonacciho posloupnost 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, ... □

Algoritmus 10.13. Rekurzivní výpočet funkce `fibonacci(x)`

Pro dané přirozené x vypočítáme x -té Fibonacciho číslo následovně:

```
if  $x < 2$  then  $t \leftarrow x$ ;  
else  $t \leftarrow \text{fibonacci}(x-1) + \text{fibonacci}(x-2)$ ;  
return  $t$ 
```

□

Správnost Algoritmu 10.13 je víceméně zřejmá z jeho přímé podoby s rekurentním vzorcem v definici Fibonacciho čísel. Zamyslete se však, jak je to s praktickou „proveditelností“ takového algoritmu...

Příklad 10.14. Nerekurzivní algoritmus pro Fibonacciho čísla.

Dokažte, že následující algoritmus pro každé přirozené n počítá tutéž hodnotu jako $\text{fibonacci}(n)$ v Algoritmu 10.13.

Algoritmus .

```
input n;  
b[0] ← 0;  b[1] ← 1;  
foreach i ← 2,3,...,n do  
    b[i] ← b[i-1]+b[i-2];  
done  
output b[n] □
```

Indukcí budeme dokazovat, že po i -té iteraci cyklu algoritmu bude vždy platit $b[i] = \text{fibonacci}(i)$. Co se týče báze indukce, toto vyplývá z úvodního přiřazení.

Pro $i \geq 2$ pak předpokládáme platnost indukčního předpokladu $b[j] = \text{fibonacci}(j)$ pro $j = i - 1, i - 2$.

V i -té iteraci cyklu nastane $b[i] \leftarrow b[i - 1] + b[i - 2] = \text{fibonacci}(i - 1) + \text{fibonacci}(i - 2) = \text{fibonacci}(i)$. □